

शु मि का

इंग्रजांच्या आगमनामुळे एकोणिसाव्या शतकाच्या सुस्वातीला आपल्या समाजामध्ये बरीच विचार जागृती होऊ लागली होती. जीवनविषयक अध्यात्मवादी, जुन्या पारंपारीक दृष्टीकोणांत बदल होऊन नवा इहवादी विज्ञाननिष्ठ दृष्टीकोन निर्माण होऊ लागला होता त्यातून भौतिक विकास, सामाजिक सुधारणा यांचे वारे महाराष्ट्रात वाहू लागले. या सर्वांचा परिणाम लेखकांच्या मनांवरही झाल्या वाचून राहिली नाही. या परिस्थितीतच एकोणिसाव्या शतकातील वाड.मय निर्मिती झाली. ही वाड.मय निर्मिती प्राथमिक स्वरूपाची असली तरी तीत काही मौलिक ग्रंथही आढळून येतात. अशा ग्रंथांपैकीच 'दादोबा पांडुरंग' यांचे आत्मचरित्र व 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' (भाबाई रानडे) ही दोन आत्मचरित्रे होत. सुस्वातीच्या काळातील आत्मचरित्रांचे स्वरूप त्यातून प्रतिबिंबित झालेले आहे. लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व आणि तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती समजून घेण्यासाठी प्रस्तुत या दोन आत्मचरित्रांचा अभ्यास होणे गरजेचे ठरते. प्रस्तुत प्रबंधिकेत या दोन आत्मचरित्रातील सामाजिकतेचा व वाड.मयीन गुणवत्तेचा अभ्यास मांडला आहे.

पूर्वाभ्यासाचे स्वरूप:-

अ. का. प्रियोदकर यांनी दादोबांच्या आत्मचरित्राच्या प्रथमावृत्तीला जोडलेले संपादकीय निवेदन, आधुनिक मराठी वाड.मयाच्या इतिहासकारांनी घेतलेला परामर्श, गं. बा. सरदार यांचा महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेतील 'रा. ब. दादोबा पांडुरंग' हा लेख अशा प्रकारे

'' दादोबा पांडुरंग '' या आत्मचरित्राचा अभ्यास घावत्या स्वरुपाचा झालेला आहे. ' आमच्या आयुष्यातील कांही आठवणी ' या आत्मचरित्राबद्दल गो. कृ. देवधर यांनी प्रथमावृत्ती पासून सहाव्या आवृत्ती पर्यन्त वेळोवेळी लिहिलेली प्रस्तावना, सातव्या आवृत्तीच्या वेळी काशीबाई आठवले यांनी लिहिलेली प्रस्तावना, सातव्या आवृत्तीमध्ये समाविष्ट केलेला ' व्यक्ती आणि कार्य ' हा मा.श्री. विव्दांस यांचा लेख, न. चिं. केकर यांनी केसरी (ता. २०-४-१९२४) मध्ये दिलेला अभिप्राय, मराठी वाड.म्याचा इतिहासात घेतलेला घावता आढावा, प्रतिभा ठिपसे यांच्या ' हृद्गत ' या पुस्तकात आलेले विवेक, आणि तत्कालीन नियतकालिकांतून आलेले उल्लेख या रूपाने प्रस्तुत आत्मचरित्राचा अभ्यास झालेला आहे.

असे असले तरी, बरील दोन्ही आत्मचरित्रांविषयीचा अभ्यास हा स्थूल स्वरुपाच्या व त्या त्या ग्रंथकाराचा भूमिका सापेक्ष अभ्यास आहे. या आत्मचरित्रां समाजदर्शन आहे. वाड.म्यांन गुणवत्ता यांचा प्रकटरुपाने व तपस्त्रिने अभ्यास झालेला नाही. प्रस्तुत प्रबंधिकेत हा अभ्यास मांडण्याचा प्रयत्न आहे.

प्रस्तुत अभ्यासाची दिशा :-

एकोणिसाठ्या शतकातील सुज्ञातीच्या आत्मचरित्रपर वाड.म्याची पाऊलवाट ' दादोबा पांडुरंग ' या आत्मचरित्राने घालून दिली. आत्मचरित्र हा वाड.म्यप्रकार व्यक्तिनिष्ठ असला तरी, तत्कालीन लेखक हे समाजजीवनाशी एकरूप झाल्यामुळे अथवा ते सामाजिक कार्यकर्ते असल्यामुळे त्यांच्या साहित्यात सामाजिकता येणे अपरिहार्य होते.

'दादोबा पांडुरंग' आणि समाबाई रानडे यांच्या आत्मचरित्रातून तत्कालीन शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनदर्शन कडे घडते याचा चपशिलाने अभ्यास मांडला असून त्याच्या अनुषंगाने मराठीतील सुखातीच्या आत्मचरित्रातील सामाजिकतेचा व वाड.मयीन गुणवत्तेचा शोध घेणे, हे या अभ्यासाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

आत्मचरित्रपण वाड.मयाची विशेष लक्षात घेण्यासाठी पार्व्वभूमी दासल पहिल्या प्रकरणामध्ये वाड.मय प्रकाराचे स्वरूप व एकोणिसाव्या शतकातील आत्मचरित्रपण ~~स्विकार~~ लेखन इत्यादी विषयीच्या तात्त्विक मुद्दांचा परामर्श घेतला आहे. दुस-या प्रकरणात एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थिती व तिचा वाड.मय-निर्मितीवर झालेला परिणाम याचा थोडक्यात परामर्श घेतला आहे.

दादोबा पांडुरंग यांचे आत्मचरित्र म्हणजे मराठीतील ~~आत्मचरित्राची~~ आत्मचरित्र लेखनाची पाऊलवाट असून त्यात दादोबा पांडुरंगाचे व्यक्तिमत्व विशेषत्वाने प्रकट झाले नसले तरी, तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती समजून घेण्यासाठी प्रस्तुत पुस्तकाचा अभ्यास करणे गरजेचे ठरते. दादोबा पांडुरंगाना आपले वैयक्तिक जीवन रेखाटावयाचे नसून, लोकहितार्थ आपल्या जीवनातील घटना सांगायच्या आहेत. हे लक्षात घेऊन दादोबांच्या भूमिकेचा त्यातील समाजदर्शनाचा व वाड.मयीन विशेषांचा अभ्यास तिस-या प्रकरणात केला आहे.

'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' हे स्त्रीने लिहिलेले मराठीतील पहिले आत्मचरित्र असून, त्यातून समाबाईनी आपले पती

न्या. रानडे यांचे जीवनचित्र रेखाटले आहे. माधवरावांच्या ~~जीवनचित्रा~~ सानिध्यात रमाबाईंनी २७ वर्षे घालविली या त्यांच्या सहवासातील जीवन रमाबाईंनी स्त्रीसुलभ भाषेत या आत्मचरित्रात अविष्कृत केले आहे. माधवराव व रमाबाईंचा उभय पतीपत्नींमधील आपले सर्व आयुष्य समाजकार्यासाठी वाहून घेण्यामुळे त्यांच्या आत्मचरित्रात तत्कालीन समाजजीवनाचे दर्शन येणे स्वाभाविक आहे. त्याचप्रमाणे रमाबाईंच्या ठिकाणी असणा-या उत्कृष्ट पतीप्रेमासुळे, त्यांच्या स्त्रीसुलभ साध्या, सरळ, भाषेसुळे या आत्मचरित्राला कलात्मकताही प्राप्त झाली आहे. म्हणून चौथ्या प्रकरणात प्रस्तुत आत्मचरित्रातील सामाजिकता व वाड.मयीन विशेष यांचा अभ्यास केला आहे व यातून निघालेले निष्कर्ष ' समारोपा ' मध्ये मांडले आहेत. प्रबंधिकेच्या अखेरीस संदर्भ सूची दिली आहे.